

різноманітна. Безсумнівно, що баптизм зараз відіграє помітну роль у релігійних процесах в Україні. На підставі вивчення його попередньої історії ми можемо зробити декілька прогнозів щодо його подальшого розвитку. Буде продовжуватись інтеграція Союзу незалежних церков та ВСО ЄХБ. Також буде зменшуватись роль центрального керівництва ВСО ЄХБ у житті помісних громад. Саме ці союзи будуть відігравати провідну роль у українському баптизмі у найближчі часи. З другого боку, сепаратизм Ради Церков буде вести до стагнації життя її громад, що призведе до того, що вони втратять можливість активної участі у релігійному житті.

*М.Нікітенко** (м. Київ)

ДЕРЖАВНО-СОБОРНИЙ ХАРАКТЕР ПЕРШОХРАМІВ КИЄВА

Включення східних слов'ян у сферу релігійно-культурних впливів Візантії було величезною подією як національної, так і світової історії. Відтоді головним осередком культури Київської Русі, увібравши в себе комплекс ідей та функцій духовного, громадського і приватного життя давньоруського суспільства, став східнохристиянський храм у його місцевому варіанті

Це особливо стосується київських першохрамів – Десятинної церкви і Софійського собору, з якими пов'язаний ключовий момент становлення національної етноконфесійної ідентичності – заснування давньоруської митрополії. Ці кафедральні храми були головними осередками церковно-політичного життя Русі, тобто мали державно-соборний характер. Втім, у науці існує думка, що Десятинна церква не була митрополічним кафедралом. Притому ця думка відповідає трьом концепціям початкового етапу становлення давньоруської церковної організації:

1. Митрополія Русі, заснована не раніше 1037 р., з самого початку містилась у Софії Київській.
2. Митрополія Русі, заснована наприкінці X ст., до побудови кам'яної Софії, містилась у дерев'яному Софійському соборі, зведеному Володимиром або навіть і Ольгою, а Десятинна церква була княжим двірцевим храмом.

* Нікітенко М.М. – пошуківець Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

3. До створення Софії Київська митрополіча резиденція розташовувалася не у великокняжому Києві, а в у сусідньому Переяславлі.

На противагу наведеним концепціям, існує ще одна точка зору, яка стверджує, що заснована наприкінці X ст. Руська митрополія резидувала у Десятинній церкві, а згодом перемістилася у кам'яний кафедрал св. Софії.

Як бачимо, питання про характер Київських першохрамів стосується концептуальних моментів церковно-політичного життя Русі. Відтак тема дає можливість уточнити ступінь синхронності державо- і церковнотворчих процесів, а тим самим: а) поглибити розуміння ролі християнства у вітчизняній суспільній і, зокрема, культурній еволюції; б) ґрунтовніше осмислити генезу східнослов'янської, передусім української традиції церковно-державних відносин.

Фрагментарні, непевні й суперечливі свідчення джерел зумовили дискусійність майже всіх питань, пов'язаних з початковим періодом історії Київського християнства, становленням національної церковної організації. “Повість врем'яних літ” не називає митрополитів аж до Феопемпта, який уперше згадується під 1039 р.: “В лето 6547 священа бысть церкви святыя Богородиця, юже созда Володимир, отець Ярославль, митрополитом Феопемптом” [Повесть временных лет.- Ч. 1.- М.-Л., 1950. – С. 103]. На думку Д.Ліхачова, наведена звістка є помилковою, адже Богородична (Десятинна) церква була освячена за 50 років до того. Ця звістка, як гадає вчений, насправді стосується Софії Київської, освячення якої співпало зі встановленням Руської митрополії, очолюваної першим митрополитом – греком Феопемптом [Повесть временных лет.- Ч. 2.: Приложения.- С. 378]. Даний висновок Ліхачова спирається на стару наукову традицію, що пов'язувала виникнення Київської митрополії із заснуванням в 1037 р. собору св. Софії – “митрополії руської”.

Однак факт виникнення Київської митрополії незабаром після хрещення Русі переконливо доведений сучасною наукою. Судячи з візантійського переліку кафедр кінця XI ст., що переписувався впродовж тривалого часу, традиційно зберігаючи порядкові числа митрополій за часом їх виникнення, митрополія Русі була заснована між 995 і 997 рр. Відомо, що 996 р. була освячена Богородична Десятинна церква – перший храм загальнодержавного значення, який до побудови Київської Софії відігравав роль митрополічного центру. Цьому храму було передано десятину княжих прибутків, що свідчить про його значення в церковно-політичному житті Русі. Тому є всі підстави вважати, що Київська митрополія виникла невдовзі після побудови Десятинної церкви, тобто

між 996-998 рр. [Щапов Я.Н. Государство и церкви Древней Руси.- М., 1989.- С. 24-28]

Втім, не всі сучасні науковці вважають це питання остаточно з'ясованим. В.Ричка звертає увагу на те, що давньоруські літописи не містять жодних згадок про взаємини уряду князя Володимира Святославича з митрополитом, факт приїзду якого на Русь також залишився непоміченим літописцями. На думку історика, Київська держава обрала для себе корсунську модель церковного устрою, цебто статус автокефальної єпархії. Щоправда, дослідник не виключає можливості того, що патріарший ставленик міг прибути до Києва з поштом Анни Порфіородної, однак він відігравав на Русі другорядну роль. У зв'язку з цим, В.Ричка висловив припущення про влаштування митрополичої резиденції не у великокняжому Києві, а в одному з південноруських центрів – Переяславлі [Ричка В.М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект).- К., 1997.- С. 30-32]. Думка про заснування митрополії в Переяславлі, яка вже давно існує в науці, ґрунтується на літописному повідомленні під 1089 р.: “В се же лето священа бысть церкы святого Михаила Переяславльская Ефремом, митрополитом тоя церкы, юже бо создал велику сущю, бе бо преже в Переяславли митрополья” [Повесть временных лет.- Ч. 1.- С. 137]. Однак церковно-політичне життя Русі було невід’ємною частиною життя держави, уособленої київським князем та його оточенням, тому дослідники вважають переяславльського митрополита титулярним і не мають сумнівів щодо розміщення резиденції митрополита Русі в столичному Києві.

Мовчання літописів про взаємини княжої і митрополичої влади за Володимира Великого та той факт, що друга половина княжіння Володимира взагалі наче “випала” з літописного тексту, можна пояснювати різними причинами, в тому числі й редагуванням літописів. Зазначимо, що в літописному описі княжіння Ярослава подіям церковного життя також майже не приділено уваги. Натомість функціонування на Русі митрополії наприкінці X - початку XI ст. засвідчено церковним Уставом, в основі якого лежить грамота Володимира про виділення десятини церкві Богородиці Десятинній 995-996 р. Вже 1011 р. ця грамота була перероблена на Устав [Российское законодательство X-XX вв. (Тексты и комментарии).- Т. 1.- М., 1984.- С. 138].

Варто звернути увагу й на такий факт: 1018 р., як говорить сучасник Володимира німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький, київський митрополит (Тітмар називав його архієпископом) зустрічав польського князя Болеслава Хороброго та його зятя Святополка Володимировича у власній резиденції – монастирі св. Софії, який за рік

до того потерпів від пожежі [Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.- К., 1874.- С.1]. З цього можна зробити висновок, що, по-перше, митрополія Русі існувала вже до 1017 р., а, по-друге, що в середині другого десятиріччя XI ст. її резиденцією був Софійський монастир з однойменним храмом.

З проблемою заснування митрополії Русі тісно пов'язане питання про особу першого київського митрополита. Згідно з традицією ієрархічних каталогів, складених на основі свідчень давньоруських книжників, першим київським митрополитом був Махаїл Сирина. Він згадується як київський первоієрарх у джерелах XV-XVII ст.ст.: Рогозькому, Никонівському та Густинському літописах, Степенній книзі, "Синописі" Інокентія Гізеля, «Палінодії» Захарії Копистенського. Так, у Никонівському літописі зазначено, що Володимир, після охрещення в Корсуні, послав «в Греки к преосвященному Фотею, патриарху Цареградскому, и взя от него перваго митрополита Михаила Киеву и всей Русской земли» [Полное собрание русских летописей.- СПб., 1862.- Т. 9.- С. 64]. Явний анахронізм, що містить у собі ця звітка (Фотій жив у IX ст.), змусив істориків піддати сумніву її достовірність. На думку науковців, джерелом свідчення про першого київського митрополита Михаїла був церковний Устав Володимира, що виник не раніше XII-XIII ст. В іншій редакції Уставу першим київським митрополитом називається Лев. Згадані повідомлення, як вважають історики, є продуктом давньоруських ерудитів XIII-XVI ст., які намагалися заповнити прогалину в відомостях про початки церковної ієрархії на Русі. За висновком А.Поппе, що дістав визнання в науці, першим київським митрополитом був Феофілакт, якого було переведено на руську митрополію з Севастії за Василя II (976-1025). Хоча це повідомлення взяте з досить пізньої «Церковної історії» Никифора Калліста (1317), вважають, що Феофілакт є першим достовірно засвідченим митрополитом, направленим на Русь не пізніше 1025 р. Появу імені Михаїла в Уставі пояснюють тим, що в літопису під 988 р., наводиться настанова про віру, викладена новоохрещеному Володимирі; як гадають, вона являє собою стислий переклад Символу віри, складеного в першій половині IX ст. Михаїлом Синкеллом. Укладачі Уставу сприйняли цю настанову як написану для Володимира і з цього зробили висновок, згідно з яким автор Символу віри був першим руським митрополитом [Poppe A. The Original Status of the Old-Russian Church // Acta Poloniae Historica.- W-wa, 1979.- P. 5-45].

Постає питання: чому давньоруські книжники пов'язали ім'я митрополита Михаїла і патріарха Фотія? Є.Голубинський вважав, що це поєднання можна пояснити наявністю у руських літописців відомої ен-

цикліки Фотія про хрещення русів і прийняття ними пастиря. На думку історика, митрополит Михаїл був за патріарха Фотія хрестителем таврійських русів, тому й сприймався як хреститель всієї Русі [Голубинский Е.Е. История русской церкви.- Т. 1.- М., 1901.- С. 278-280].

На наше переконання, для розгляду цієї проблеми варто залучити інший документ, пов'язаний з патріархом Фотієм. Річ у тім, що літописна настанова Володимиру про віру надзвичайно нагадує повчальне послання Фотія до новонаверненого болгарського царя Бориса-Михаїла, на що звернув увагу ще О.Шахматов [Шахматов А.А. Разыскание о древнейших русских летописных сводах.- СПб., 1908.- С. 155-157]. При цьому в руських літописах повторюються всі частини Фотієвого послання: Символ віри, сказання про сім соборів, а в Никоновському літопису і в Степінній книзі перед Символом віри міститься ще й повчання Володимиру щодо християнського життя, яке легко співставляється з третьою частиною послання Фотія. Тут може бути кілька пояснень. Найпростішим з них є те, що ім'я автора знаменитого послання було добре відомим, тож руські книжники штучно прив'язали ім'я Михаїла до Фотія. Можна припустити, однак, що для навернення Володимира візантійці використали документи, які століттям раніше слугували в Болгарії для навернення болгарського царя Бориса. На цю думку наводить той факт, що «Промова філософа», яка 987 року була виголошена грецьким місіонером перед язичником Володимиром, була спочатку звернена до Бориса і лише згодом потрапила на Русь й була приурочена до хрещення Володимира. Цей блискучий висновок О.Шахматова підтверджують лінгвістичні дослідження А.Львова [Львов А.С. Исследование Речи философа // Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология.- М., 1968.- С. 333-396]. О.Шахматов довів, що Символ віри був викладений Володимиру грецьким філософом і в Найдавнішому зводі 1037-1039 рр. Символ читався одразу ж після розповіді про хрещення Володимира в Києві 987 р. Отже, появу імені Фотія в Уставі можна пояснити впливом пам'яток Борисового хрещення на пам'ятки хрещення Володимира.

З огляду на те, що найдавніша основа Уставу Володимире справді сягає часів хрестителя Русі, ніщо не заважає вважати саме Михаїла першим митрополитом Русі, як це зазначено в Уставі. Недаремно церковні каталоги, всі без винятку, розпочинають ряд митрополитів Русі іменем Михаїла. Вони склалися на підґрунті давніх київських свідчень, бо ж саме в Києві зберігалися найбільш достовірні відомості про першого митрополита Русі.

У Київському Синописі XVII ст. читаємо, що митрополит Михаїл збудував навпроти Перунового місця Михайлівський

Златоверхий собор на честь свого небесного патрона й на знак перемоги архангела Михаїла над дияволом, з яким асоціювалося язичництво. Хоча цей собор був змуrowаний на початку XII ст. (відомо, що за церковною традицією нові храми зводили на місці однойменних старих), це водночас символізувало одвічність і спадкоємність християнських святинь, під фундаментами яких лежали моці святих. Очевидно, що Святополк-Михаїл Ізяславич заклав на честь 120-річного ювілею хрещення Русі у 1108 р. Михайлівський собор на тому освяченому місці, де митрополит Михаїл поставив однойменний дерев'яний храм. За київським переказом, саме через зведений тут перший дерев'яний храм Михаїла Архангела південно-східна частина Старокиївської гори дістала назву Михайлівської гори. Дізнаємося також, що при церкві було засновано перший Михайлівський монастир, де оселилися ченці, які вкупі з митрополитом прийшли з Греції. Цей переказ видається вірогідним з огляду на те, що митрополит, здійснюючи відправи в Десятинній церкві, мусив мати поблизу неї власну резиденцію; тим часом монастиря при цій, оточеній княжими палацами, двірцевій церкві, не було.

Ніщо не заважає припустити, що ініціатором утвердження культу архангела Михаїла на київському терені був перший митрополит Русі Михаїл Сирин. Маючи власний осідок у сусідньому з двірцевою Десятинною церквою Михайлівському монастирі, митрополит міг, з одного боку, здійснювати в ній архієрейські відправи і брати участь у церковно-політичних акціях, а з другого – був убезпечений як від ворожих нападів, так і від зайвого втручання світської влади в церковні справи, що мало свою актуальність у перші роки після хрещення Русі. Цьому якнайкраще відповідало розташування першої митрополичої резиденції на Михайлівській горі, топографічна зручність якої дає підставу припустити, що її заселення розпочалося наприкінці X - на початку XI ст. Нещодавно виявлені тут археологами християнські поховання, житлові й господарські споруди кінця X-XI ст., могли, на нашу думку, належати дерев'яному Михайлівському монастирю.

У кожному разі, ізольований з трьох боків великий мис із стрімкими схилами в бік Дніпра, оточений глибокими ярами і з'єднаний вузьким перешийком із Старокиївською горою, де була княжа резиденція (тож у разі небезпеки шлях ворогу легко перекиривався княжою дружиною), являв собою ідеальне місце для будівництва великого монастиря з численними спорудами. Що саме такі умови були необхідними для нормального функціонування митрополії, свідчить її пізніше розташування в Софії Київській, яка теж була зведена на відстані від княжого дитинця і стояла в центрі великої монастирської садиби, укріпленої високим і міцним кам'яним муром.

Державно-соборний характер київських першохрамів підтверджує їх архітектурно-декоративне вирішення. Розвинена західна частина Десятинної церкви свідчить про те, що вона мала спеціальні приміщення для тих, хто готувався до хрещення (оглашених). Саме ця місіонерська функція церкви була пов'язана з тим, що князь був змушений ділити з митрополитом свій княжий храм. Вже самі великі розміри церкви свідчать про митрополиче богослужіння, в якому була задіяна значна кількість осіб. Східні приміщення відкритих галерей слугували для скевофілакція і мутаторія, де перевдягалися митрополит і князь, які брали участь з відправах.

Однак Десятинна церква могла бути митрополичим кафедралом лише тимчасово, адже митрополича відправа вимагала особливих умов. Як відомо, для митрополичого богослужіння Давня Русь запозичила літургійний чин Софії Константинопольської, який відзначався широким розвоєм обрядового драматизму. Г.Вагнер слушно зазначає, що, власне, невдовзі після призначення в Київ наступника митрополита Михаїла буде вирішено зводити особливий кафедральний храм. На думку дослідника, це міг бути згаданий Тітмаром Софійський кафедральний собор, який Вагнер чомусь вважає дерев'яним. Щоправда, від зауважує, що дерев'яний митрополичий собор аж ніяк не відповідав своєму призначенню [Вагнер Г.К. От десятинной церкви к Софийскому собору // *Vuzantinomissica*.- Т. 1.- М., 1994.- С. 153-154]. Новітні дослідження дають підставу говорити про те, що у Тітмара йдеться не про дерев'яний, а про кам'яний кафедрал св. Софії, який був закладений за часів Володимира і зберігся донині [Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: историческая проблематика.- К., 1999.- С. 294].

Державно-соборний характер Київської Софії, як і час її виникнення, яскраво простежується в програмі розпису, в якому відбулися пишний двірцевий та церковний церемоніал й всебічна глорифікація засновників Київської християнської держави – князя Володимира й княгині Анни.

Отже, заснована наприкінці X ст., митрополія Русі резидувала у княжій Десятинній церкві і, ймовірно, у сусідньому їй Михайлівському монастирі – патрональної обителі першого київського митрополита Михаїла. Архітектура церкви була запрограмована її державно-соборним характером, що відбивав потреби світської і духовної влади. У другому десятиріччі XI ст. митрополія перемістилась у зведений для неї монастирський Софійський собор, архітектурно-декоративне вирішення якого також відобразило взаємодію князя й митрополита у церковно-політичному житті.

Розташування митрополії Русі засвідчує, з одного боку, тісний союз світського і духовного можновладців, а з іншого – певне незалежнення церкви від державної влади, високий соціальний статус київського ієрарха, що є характерною рисою давньоруського християнства.

*Р.Соловій** (м. Львів)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ
ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЄВАНГЕЛЬСЬКО-
РЕФОРМОВАНОЇ ЦЕРКВИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(20-30 рр. XX ст.)**

В історії релігійних організацій Західної України у 20-30-х роках ХХ ст. помітне місце займає діяльність такого ранньопротестантського конфесійного утворення як Українська євангельсько-реформована церква. Серед дослідників УЄРЦ існує кілька підходів до з'ясування передумов зародження українського кальвіністського руху в Західній Україні. Зокрема, О.Домбровський, вивчаючи історичні передумови становлення УСРЦ у Західній Україні, висловлював думку про те, що утворення кальвіністського осередку слід розглядати у широкому контексті українського національного відродження ХІХ-ХХ століть, нової оцінки релігійного чинника у суспільному житті, запропонованої українськими радикальними діячами (М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик), та значних суспільно-політичних, національно-культурних і духовних зрушень, викликаних подіями Першої світової війни [Домбровський О. Нарис історії Українського Євангельсько-Реформованого Руху.- Нью-Йорк-Торонто, 1979.- С. 398-400]. Інші дослідники українського кальвінізму, які ґрунтували свій аналіз на конфесійно-полемічному підході (І.Власовський, М.Степанович [Власовський І. Сучасний Українсько-Євангелицький рух.- Кременець, 1936; Степанович М. Євангелики без маски (Правдиве обличчя євангелизму, поширеного між українським народом в Галичині в 1925-1935 рр.).- Коломия, 1936]), трактували протестантизм в Україні як продукт західних культурно-релігійних впливів, чужих українській духовності і культурі. Спираючись на цю тезу, вони доводили, що

* Соловій Р. – аспірант кафедри культурології Львівського Національного університету імені Івана Франка.